

Biljana Đorđević
Alfa BK Univerzitet, Beograd, Srbija

PROIZVODNJA KERAMIKE – PITANJA SPECIJALIZACIJE I PODELE RADA

Apstrakt

Proučavanje proizvodnje keramike ne može biti odvojeno od proučavanja i sagledavanja okolnosti u kojima se ona odvija. Pored prirodnih faktora koji na te okolnosti utiču, svakako su od velike važnosti i društveni faktori u koje spadaju i pitanja specijalizacije poslova i rodna i starosna podela rada. Nije retkost da se saznanja o rodnoj podeli rada i specijalizaciji u keramičkoj proizvodnji jedne lokalne zajednice, proistekla iz etnološke evidencije, naročito u literaturi starijeg datuma, nekritički pripisuju svim ostalim sredinama u kojima su se određene tehnike, odnosno tehnološki procesi primenjivali u prošlosti. Etnoarheološka istraživanja tehnologije keramike pokazala su, međutim, da na ova pitanja nije moguće dati jednostavne i jednoznačne odgovore. Ovaj rad posvećen je pronalaženju odgovora na pitanja da li uvek posude izrađene bez mehaničke sprave proizvode žene, a one modelovane na vitlu muškarci? Postoje li i obrnuti slučajevi i zašto? Da li je jedna keramička posuda rezultat rada samo jedne osobe ili u proizvodnom lancu učestvuju više njih? Od čega to zavisi i kada se razlike pojavljuju? Ponudeni odgovori, koji nastoje da prikažu širu sliku proizvodnje keramike, i njeno razumevanje kao fenomena, mogu, ujedno, poslužiti i kao polazište za nova istraživačka pitanja čiji je cilj da nas približe mogućim modelima dinamike u prošlosti, kada je o proizvodnji keramike reč.

Ključne reči: tehnologija keramike, etnoarheologija, rodna podela rada, starosna podela rada, prenošenje znanja, specijalizacija, profesionalizacija.

Uvod

Tehnološki proces izrade keramičke posude složen je postupak koji zahteva znanje, veštinu i strpljenje, striktno poštovanje uslova koje pred grnčara postavlja sirovina koju obrađuje, često i fizičku snagu. U Zlakusi, jedinom preostalom centru ručnog vitla u Srbiji, profesionalni lončar, tokom izrade keramičke posude „proturi glinu kroz ruke“ više od dvadeset puta. Prvi korak je kopanje gline, zatim utovar u prevozno sredstvo, istovar, unošenje u prostoriju u kojoj se glina skladišti, stavljanje u posudu u kojoj se „kiseli“, vađenje iz te posude, sjedinjavanje s kalcitom, gaženje i prevrtanje 3 – 5 puta, slaganje na gomilu, mašinsko i ručno mešenje, izrada predmeta, nošenje na sušenje, prenošenje i prevrtanje tokom sušenja, finalna obrada, ponovno sušenje na vazduhu ili u sušari, nošenje na pečenje, vađenje iz peći ili sa *žičanice*, skladištenje, utovar i istovar kod prodaje, a „bar tri puta uzmem svaki u ruke dok ga prodam“. Sve navedeno karakteristično je i za druge grnčarske centre, a gotovo svi ovi koraci mogu se pretpostaviti i kada je reč o praistorijskoj keramičkoj proizvodnji, uključujući prodaju, odnosno razmenu, što je i u Srbiji sve do osamdesetih godina prošlog veka bilo uobičajeno. Svaki od pomenutih koraka u proizvodnom lancu ima svoje specifičnosti, a većina zahteva i posebnu pažnju. Nije svaka glina pogodna za sve vrste posuda, a u zavisnosti od funkcije finalnog proizvoda biće odabirane i primese koje će joj poboljšati kvalitet, pa i tehnika modelovanja. Različite gline suše se pod različitim uslovima, a temperatura i način pečenja takođe su prilagođeni specifičnostima korišćene sirovine. Ovako zahtevan tehnološki proces, kod koga materijal u velikoj meri određuje način rada, omogućava istraživačima da, u zavisnosti od hemijskog sastava i funkcije posude koja je predmet istraživanja, pretpostave kako se proces proizvodnje u prošlosti odvijao (Đorđević Bogdanović, 2016). Ono do čega istraživači teže dolaze su odgovori na pitanja koja se tiču podele rada, specijalizacije, odnosno profesionalizacije, prenošenja znanja i drugih socio-kulturnih aspekata koji se odnose na proizvodnju keramike unutar istraživanih zajednica. Kada se govori o podeli rada u keramičkoj proizvodnji, izdvajaju se dve važne teme, često međusobno povezane. Prva se odnosi na rodnu podelu rada, a druga na individualno ili kolektivno učešće u izradi keramike, koje za posledicu ima užu specijalizaciju za određene segmente proizvodnog procesa. Obe teme su predmet istraživanja već dugi niz godina, a ponuđeni odgovori se razlikuju u zavisnosti od zajednice koja je bila predmet istraživanja. Istovremeno oni pokazuju svu kompleksnost problema pred kojim su se našli istraživači (Arnold, 1988; David i Kramer, 2001; Stark, 2003; Crown, 2007, Gosselain, 2008).

Metodološki pristupi etnoarheologije, imajući u vidu već pomenutu prirodu gline da zahteva određene postupke pri oblikovanju, pružaju mogućnosti za sveobuhvatno kros-kulturno istraživanje koje obezbeđuje bazu podataka za formiranje modela moguće dinamike tehnološkog procesa proizvodnje keramike u prošlosti. Socio-kulturni odnosi unutar tehn-ekonomskog aspekta života zajednica u sadašnjosti i prošlosti, međutim, razlikuju se i zavise od mnogo činilaca čija sadržina nije dostupna istraživačima. Kolike su moguće razlike i sličnosti u keramičkoj proizvodnji zajednica u sadašnjosti i u prošlosti, pokazuju podaci do kojih se istraživanjima poslednjih decenija širom sveta (David i Kramer, 2001; Stark, 2003) i kod nas (Đorđević Bogdanović, 2016; Đorđević, 2016) došlo. U ovom radu akcenat će biti stavljen na etnoarheološka istraživanja i etnografske podatke o tradicionalnoj keramičkoj proizvodnji u savremenim zajednicama Balkanskog i Pirinejskog poluostrva, uz primere sa šireg mediteranskog prostora, koji su do sada ostajali po strani glavnih istraživačkih tokova.

Rodna podela rada

Pitanje rodne podele rada se može odnositi na rodnu ekskluzivnost u izradi određene vrste posuda, na primenu određenih tehničkih ili tehnoloških postupaka, ali i na dominantnu ulogu kolektivnog učešća u okviru jedinstvenog tehno-sistema. Budući da se radi o složenim odnosima u okviru zajednica u kojima se keramika izrađuje, rodna podela rada je posebno pitanje na koje se ne može dati jednostavan i univerzalan odgovor. Arheolozi su skloni da rodnu podelu rada u prošlosti smatraju sličnom današnjoj. Lov i trgovina, na primer, priradaju muškim aspiracijama, a sakupljanje, i sve što ono podrazumeva, kao i tkanje, ženskim. Projektili i fino obrađena oruđa se dovode u vezu sa muškarcima, dok se rukom rađena grnčarija dovodi u vezu sa ženama, primećuju Margaret Konki (*Margaret Conkey*) i Dženet Spektor (*Janet Spector*) u tekstu *Archaeology and the Study of Gender* (Conkey i Spector, 1984). Gledano u celini, keramičkom proizvodnjom se danas na tradicionalan način bave pretežno žene u obe Amerike, u Africi, jugoistočnoj Aziji i na Pacifiku, dok je proizvodnja keramike pretežno muški posao na Mediteranu, u Evropi, na Bliskom i Srednjem Istoku, u južnoj Aziji i Japanu; u nekim delovima Afrike, Latinske Amerike i Srednjeg Istoka (Kramer, 1985). Ovde se pod tradicionalnom proizvodnjom podrazumevaju pravljenje keramike bez mehaničke sprave, gradnja posuda na ručnom vitlu i izrada na nožnom ili nekom drugom vitlu koje podrazumeva modelovanje iz jednog komada

gline. Naglasak u ovoj podeli je na reči *pretežno*, jer brojni izuzeci postoje, što znatno otežava generalizaciju i transponovanje savremenih situacija na dinamiku u prošlosti.

Uobičajeno mišljenje je da su prvu keramiku počele da prave žene, zasniva se na stavu da je izrada grnčarije u okviru domaćinstva sasvim kompatibilna s ostalim kućnim poslovima, sa odgajanjem dece, čak i s trudnoćom (!), te da je reč o poslu koji se lako može prekinuti kada je to potrebno. Din Arnold (Dean Arnold) u *Ceramic Theory and Cultural Process* podržava ovakvo mišljenje i potkrepljuje ga fotografijom grnčarke iz Gvatemale koja u radionici, pored nezavršene posude, doji bebu (Arnold, 1988). Ovakav stav teško je prihvatiti u celosti iz dva razloga. Bavljenje grnčarstvom ne može biti u potpunosti kompatibilno s trudnoćom zbog fizičkog naprezanja i položaja u kome se posao tradicionalno odvija, što podrazumeva da je telo dugo u istom, za trudnice najčešće neudobnom, pa čak i štetnom položaju. U nekim zajednicama trudnicama i porodiljama nije dozvoljena izrada keramičkih posuda. Ona je, doduše, objašnjena ritualnim zabranama, ali ne treba zanemariti mogućnost da iza tih zabrana zapravo stoji sasvim racionalna briga za potomstvo. Navešću samo dva primera. Prvi je zabrana trudnim ženama da gaze glinu i prave crepulje u pojedinim oblastima Srbije, Crne Gore i Madonije. Ona je važila sve dok su se crepulje aktivno izrađivale (Filipović, 1951). Drugi primer se odnosi na zabranu porodiljama zajednice Bukusu u zapadnoj Keniji da se približavaju majdanima gline i prave keramičke posude (Nangendo, 1996). To što su žene ipak u mnogim zajednicama obavljale ovaj posao, a i danas ga obavljaju i tokom trudnoće, pre bi se moglo objasniti potrebom da se obezbedi egzistencija porodice. Osim toga, proces modelovanja keramičke posude ne može se napustiti u bilo kom trenutku bez posledica po finalni proizvod. Postoje faze u kojima je to moguće, one u kojima je čak i dobro napraviti pauzu i pustiti posudu da se prosuši, ali veći deo procesa se ne sme prekidati bez preke potrebe, jer može ostaviti neželjene posledice. Fotografija koju je Din Arnold snimio verovatno prikazuje trenutak u kome je grnčarki iz Gvatemale doneta beba u trenutku u kome je bila u mogućnosti da posao prekine.

Statistika pokazuje da se i danas u svetu veliki broj žena bavi tradicionalnom izradom keramike. Pozivajući se na Filipisa (Philips, 1971) i njegovu konstataciju da u 75% svih poznatih slučajeva u etnologiji žene prave keramiku, a u 98% slučajeva muškarci idu u lov, Hoder (*Ian Hodder*) se oštro suprotstavlja generalizaciji, jer primer koji proučavamo može spadati baš u onih 25%, odnosno 2% slučajeva (Hodder, 1981). U tom smislu uopštavanja se zaista ne mogu praviti. Dakle, ne možemo pretpostaviti da su na lokalitetu koji istražujemo žene pravile keramiku

samo zato što znamo da je takva podela rada uobičajena u 75% slučajeva, ali možemo u deskripciji života u praistoriji navesti da se može očekivati da su keramiku, naročitu kuhinjsku, pravljenu rukom, pretežno izrađivale žene za sopstvene potrebe, kao uobičajenu aktivnost u domaćinstvu. Da je ona verovatno ispravna potvrđuju i arheološki nalazi, kao što su primeri keramičkih antropomorfnih figurina sa lokaliteta Marlik Tepe u Iranu. Od osam pronađenih u tri kraljevska groba, dve su posebno zanimljive. Predstavljaju par, muškarca i ženu, oboje s naglašenim genitalijama, podignutim rukama i ustima otvorenim kao da iz njih izlazi krik. Muškarac za pojasom ima mač, a ženi je na grudima keramička posuda (Čukman Nikolić, 2005). Ovakav prikaz muškarca i žene, s atributom karakterističnim za pol: mač/metal = muškarac, posuda/keramika = žena, može biti shvaćen ne samo u smislu upotrebe, već i proizvodnje, i ukazuje da stereotipi o rodnoj podeli rada u praistoriji nisu savremena tvorevina, već takvo stanovište te ima znatno dublje korene. S tim u vezi važno je pomenuti neolitsku figurinu žene u sedećem položaju koja u krilu drži keramički sud, sa lokaliteta Borđoš kod Bečeja, koja se čuva u Narodnom muzeju u Beogradu (Grbić, 1954). Razumevanje ove figurine kao predstave grnčarke koja obrađuje prethodno osušenu posudu pre pečenja, moguće je, doprinosi prethodno iznetom stanovištu.

Rukom rađena keramika uglavnom jeste ženski posao, potvrđuju antropološka i etnoarheološka istraživanja mnogih savremenih zajednica širom sveta (Arnold, 2003; Arthur, 2006). Na Balkanu se rukom rađena keramika čak i zove *ženska keramika* (Filipović, 1951). „To je ženama obavezan posao, kao što im je obavezno da znaju plesti čarape, tkati, prati, mesiti i kuvati jelo.“, konstatuje Petar Ž. Petrović u radu o narodnoj keramici u dolini Raške (Petrović, 1936, str. 21). Da to jeste tako u većini slučajeva, pokazuju i najnovija etnoarheološka istraživanja sprovedena na Staroj planini (Đorđević, 2011; Đorđević, 2013a; Đorđević i Nikolov, 2013; Đorđević i Zlatković, 2014; Đorđević, 2016), ali i u drugim balkanskim sredinama (Boneva, 1993; Efstathiou, 1992, 2014; Nikolov, 2014; Carlton, 2013). Etnoarheološka istraživanja u okviru projekta *Crepulja/crepna od neolita do danas na prostoru jugoistočne Evrope. Utilitarna i obredna funkcija* potvrdila su ono što je više od pola veka ranije konstatovao Milenko Filipović u delu *Ženska keramika kod balkanskih naroda* (Filipović, 1951). Ono što je važno istaći, jeste paralelno postojanje običaja da žene izrađuju crepulje za potrebe domaćinstva u sredinama u kojima muškarci grnčari prave proizvode na nožnom vitlu:

„Svuda gde i danas u balkanskim zemljama postoji primitivna keramika kao ženski domaći rad s izradom crepulja kao glavnog proizvoda, postoji uporedo i grnčarstvo kao muški zanatski rad. Ta dva načina

proizvodnje ne samo da postoje jedan pored drugog nego se i nužno dopunjavaju, jer prvobitno svaki od njih daje samo određene proizvode. Usled toga, svaka kuća u kojoj se inače izrađuju crepulje, vršnici, topke i dr. kupuje od grnčara na grnčarskom kolu rađene testije, lonce, ćupove i dr., kao što opet i grnčarske kuće na selu za svoje potrebe kupuju crepulje ili ih prave žene iz tih kuća.“ (Filipović, 1951, str. 107).

Osvrt na širi, mediteranski prostor, posebno berberske zajednice severne Afrike, ukazuje na sličnu matricu po kojoj se žene bave proizvodnjom grnčarije bez mehaničke sprave, dok je za muškarce „rezervisana“ proizvodnja na vitlu (Orton i sar., 1997; González Urquijo i sar., 2001). Nešto drugačija situacija je u Španiji, o čemu će kasnije biti više reči (Đorđević, 2013b). Pojava novijeg datuma su takozvane *muške crepulje* koje se takođe izrađuju bez upotrebe mehaničke sprave, ali, za razliku od *ženskih crepulja* predstavljaju proizvode polu-profesionalnog rada namenjene prodaji (Tomić, 1983; Đorđević, 2016, 2011). Isti je slučaj takozvanih *užičkih* ili *roških* crepulja koje na ručnom vitlu izrađuju takođe muškarci (Joksimović, 1909). U *žensku keramiku* uz crepulje, već je pomenuto, kao deo *ognjišnog ansambla*, spadaju i poklopci – *vršnici* i ognjišni podupirači posuda – *topke* koji se prave istovremeno sa njom i od iste glinene mase kao i crepulje. Svi predmeti ognjišnog ansambla izrađuju se isključivo za potrebe domaćinstva (Filipović, 1951; Đorđević, 2011). Muškarci crepuljari ne izrađuju ni vršnike, ni topke. Funkcija *ženskih* i *muških* crepuljaje ista. Služe prvenstveno za pečenje hleba, mada se ponegde u njima peku i manje količine mesa, suši žito, a zabeležene su i druge, ređe funkcije (Filipović, 1951). Za razliku od izrade posuda bez mehaničke sprave, modelovanje na vitlu, naročito onom „brzom“, odnosno nožnom, jednako kao i na vitlu koje se pokreće štapom, iščezlom u Evropi, ali još uvek aktivnom u Indiji na primer, muški je posao u najvećem delu savremenog sveta. Mišljenje nekih autora (Foster, 1959; Stolmaker, 1976; Kramer, 1985) koji odsustvo žena u korišćenju „brzog“ vitla vide u neodgovarajućoj anatomske građi, Kerol Kramer (*Carol Kramer*) je oštro kritikovala, iznoseći kao moguće razloge povećanu potražnju, veličinu radnog prostora, organizaciju, pristup resursima; brigu o deci i pripremanju hrane. Takođe i razloge ideološke i religiozne prirode (Kramer, 1985, str. 79). Svi zajedno bi mogli da budu deo kompleksnog odgovora na ovo pitanje. Građenje keramike na ručnom vitlu na Balkanu je tradicionalno muški posao, u kojem žene pomažu u prenošenju gotovih posuda na sušenje, obradi prosušanih posuda i prodaji (Đorđević, 2011; Carlton, 2013, 2014; Randić, 2014; Radić, 2016). Izuzeci su Gri u Beloj Krajini (Slovenija) i Rakalj na Dalmatinskom primorju gde su žene bile proizvođači posuda na ručnom vitlu, dok su im muškarci pomagali u pripremi gline i pečenju

(Carlton, 2013). U drugim delovima zapadnog Balkana, za koji je karakteristična posuda na ručnom vitlu, od pravila se nije odstupalo, pa je pojava žena lončara bila sasvim sporadična, izuzetna i najčešće izazvana gubitkom muškog člana porodice koji se ovim zanatom bavio ili kao u slučaju devojke iz Hercegovine koja je uz oca naučila zanat i ograničila se na izradu malih formi (Popović, 1957; Rajković, 1956; Carlton, 2013).

Žene su u Zlakusi često obavljale pomoćne poslove u izradi lončarije, ali ne obavezno i ne u svim porodicama. Pomagale su u prenošenju lonaca na sušenje, obrađivale su dna posuda i učestvovala u prodaji. Neke su uz svoje muževe i naučile zanat, ali se njime nisu javno bavile. Zna se za primer Tadijane Šunjevarić koja je sredinom prošlog veka krišom pravila lonce umesto muža da bi othranila porodicu. Ta se priča i danas prepričava u Zlakusi, posebno među njenim potomcima, a ja sam je saznala od njenog sina, Slavoljuba Šunjevarića, takođe lončara. Zanimljivo je da je danas jedina žena u Zlakusi koja se profesionalno bavi lončarstvom Slavoljubova snaja, Danica Šunjevarić. Danica je vrlo uspešna u tom poslu, pa je postala primer i drugim Zlakušankama. Tako je poslednjih godina još nekoliko žena u selu počelo da pravi lonce. Za njih se još uvek ne može reći da se bave lončarstvom, ali ponos s kojim su spremne da demonstriraju svoje umeće, stvara utisak da za njih to predstavlja, osim osvajanja zanata i osvajanje rodne ravnopravnosti. Tako se slika rodne podele rada u lončarskoj proizvodnji ubrzano menja.

Na Pirinejskom poluostrvu situacija je upravo obrnuta pošto su muškarci specijalizovani za izradu posuda bez mehaničke sprave. Žene su je mogle praviti samo dok se ne udaju. Zanimljiv je slučaj koji odstupa od pravila, a koji Emili Sempere, istaknuti španski etnolog, opisuje kao izuzetan primer. Reč je o grnčarki iz sela Viljarobledo, jedinjoj ženi koja je izrađivala grnčariju bez vitla, kako Sempera kaže „na celom Pirinejskom poluostrvu“ (On zapravo kaže „u čitavoj Evropi“ ne poznajući, očigledno, balkanske primere). I ova žena je, kao i lončarka iz Zlakuse, počela da se bavi „zabranjenim zanatom“ sticajem okolnosti. Posle smrti oca grnčara, koji nije imao muških potomaka, ona se, kao najstarija od četiri sestre, prihvatila posla da bi mogla da prehrani mnogočlanu porodicu. Sestre su joj pomagale do udaje, a kako su se udavale, tako su jedna po jedna napuštale zanat. Benita Navas nikada se nije udala i zahvaljujući tome mogla je da nastavi posao, baveći se njime do poznih godina (Sempere, 1982; str. 217; Alvaro Zamora, 1980, str. 55).

Izrada grnčarije na ručnom vitlu u Španiji je pretežno ženski posao (Ramos Perez, 1976; Sempere, 1982; Vossen i sar., 1980) mada ima centara, kao što su Sarsuela de Hadrake (Zarzuela de Jadraque, Guadalajara) i Faro (Faro, Asturias) u kojima su na ručnom vitlu posude oblikovali

muškarci. Međutim, oni su to činili iz jednog komada gline, što je karakteristično za rad na nožnom vitlu, a ne gradnjom namotajima, kako to rade žene u ostalim centrima ručnog vitla (Perez Vidal, 1983; Đorđević Bogdanović, 2003; Perucha Atienza i Rodríguez Pascua, 2005). Takav, netipičan način rada na ručnom vitlu pominje i Cvetko Đ. Popović (Popović, 1960, str. 33). kao karakterističan za nekoliko centara u Hrvatskoj (Ivanjska, Ularice, Sivce, Omanjska). Podatak da se na ručnom vitlu može i graditi i vrteti posuda, samo usložnjava donošenje zaključaka i stvaranje modela keramičke proizvodnje u prošlosti oslanjajući se na tragove tehnike izrade posuda. Ovako dijametralno suprotni običaji pri rodnoj podeli rada u jednoj proizvodnoj oblasti u kojoj se na nivou tehnologije i alata uočavaju izrazite sličosti pokazuju koliko običaji i tabui, koji u arheološkom zapisu ne mogu biti registrovani, a za koje se ne može naći racionalno objašnjenje, igraju veliku ulogu u rodnom opredeljivanju nosilaca keramičke proizvodnje u različitim zajednicama. Oblik vitla npr. gotovo istovetanu Zamori (Španija), gde je modelovanje ženski posao, i Zlakusi (Srbija), gde se tradicionalno samo muškarci time bave, jasno pokazuje do kakvih grešaka može dovesti donošenje preuranjenih zaključaka o rodnoj podeli rada na osnovu malog broja ispitanih zajednica ili formalnih analogija (Đorđević Bogdanović, 2003; Đorđević, 2013b). Modelovanje iz jednog komada gline, bilo na nožnom ili vitlu koje se okreće štapom, tradicionalno se smatra muškim poslom, između ostalog i zbog toga što je reč o potpuno profesionalnom radu, mada su žene uključene u sve ostale faze procesa proizvodnje (David i Kramer, 2001). I danas, uprkos tome što su žene brojnije među akademskim keramičarima, malo je onih koje se bave tradicionalnim грнčarstvom. Tako je i u Evropu i na mediteranskom prostoru u celini (Romero i Cabasa, 1999, 2009; Ovčarov, 2010; Psaropoulou, n.d.). Žene su po pravilu bile zadužene za „sporedne“ poslove u keramičkoj proizvodnji, posebno za obradu i dekoraciju (Carlton, 2013, str. 209). Takva praksa preneti je i na izradu porcelana. I tu su žene obrađivale gotove proizvode izrađene u kalupima ili ih dekorisale, a gotovo nikada modelovale (Clark, 1995, str. 86; Tames, 2001, str. 43). U srednjem veku, međutim, likovne predstave pokazuju da su i žene bile vične modelovanju keramike na nožnom vitlu u centralnoj Evropi i da to nije bio isključivo muški posao. Za područje Balkana ne postoje podaci iz tog perioda.

Starosna podela rada i prenošenje znanja

Starosna podela rada čiji je cilj i prenošenje znanja vidno je istaknuta u socio-kulturnom sistemu koji ceo proces izrade crepulja

okružuje. Kod *ženske keramike* na Balkanu rad može da bude pojedinačan ili, češće, grupni. Grupe se formiraju na različitim osnovama. U grupama nastajalim u okviru jednog ili više domaćinstava, u kojima su učesnice različitog uzrasta i iskustva, hijerarhija je jasno ustanovljena, a mlađim i neiskusnijim članicama grupe, koje su najčešće u srodstvu sa starijima, bilo da je reč o ćerkama ili snajama, poveravaju se sporedni i pripremni poslovi. Za oblikovanje crepulja zadužena najiskusnija među njima. Postoje slučajevi kada žena ceo proces od kopanja zemlje do modelovanja crepulje sprovodi sama, ali se to ređe dešava. Žene jednakog znanja i iskustva takođe se mogu udruživati kod kopanja, transporta i gaženja gline, da bi se potom pripremljena glina podelila među članicama grupe i svaka od njih u svojoj kući samostalno oblikovala crepulje (Filipović, 1951, str. 113-118). U izradi muških crepulja, takođe je bio običaj da u procesu proizvodnje majstoru pomažu svi ukućani, što je bio način i da se znanja prenesu na mlađe generacije (Tomić, 1983, str. 21). Danas, jedini preostali crepuljar, Vojkan Radojević iz Rujišta kod Ražnja taj posao obavlja sam, a naslednika nema (Đorđević, 2011, str. 26-27), čime su znanja i umeća neophodna za ovaj posao osuđena na zaborav, što ih čini ugroženim nematerijalnim kulturnim nasleđem.

Lončarski zanat oblikovanja posuda na ručnom vitlu je i u Zlakusi, kao i na drugim mestima nasleđan. Njime se tradicionalno bave muškarci. Dečaci ga uče, već od rane mladosti, najčešće desete godine, od očeva, braće, stričeva ili drugih muških srodnika (Peruničić, 1936, str. 42). Dešavalo se da siromašni mladići kao šegrti izuče zanat iako nisu u bilo kakvom srodstvu s lončarom i kasnije ga nastave samostalno (Blagojević, 1974, str. 348). Taj običaj zadržao se i danas. U Trapsanu, na Kritu, gde je zabeležen specifičan način organizovanja putujućih grnčara, zvanih *vendemarides*, o prenošenju znanja starali su se ostareli grnčari, koji više nisu mogli da izdrže fizičke napore koje ova vrsta posla zahteva, te su preuzimali ulogu učitelja i obučavali nove generacije *vendemaridesa* (Psaropoulou i Simandirakis, 2007, str. 22). U profesionalizovanoj zanatskoj proizvodnji grnčarije nožnog vitla takođe je moguć samostalni rad, ali je bilo uobičajeno, a i danas je da grnčar ima pomoćnika koji pomažući majstoru uči zanat. Grnčari su u Srbiji bili esnafski organizovani od 19. veka. Put od šegrt do majstora trajao je nekoliko godina, a prelazak iz šegrtskog u status kalfe, kasnije i majstora obeležavali su ispiti pred komisijom esnafa na kojima je kandidat morao da pokaže stečena znanja (Tomić, 1983, str. 50-51). Ovako organizovan način napredovanja u struci nije suštinski različit od načina sticanja znanja i osvajanja veština kod prethodno pomenutih keramičkih tehnika i tehnoloških postupaka. On je u slučaju grnčarstva samo formalizovan, što kod izrade crepulja za domaće

potrebe i lončarstva ručnog vitla nije slučaj budući da nije bilo profesionalizacije posla. Isti princip prenošenja znanja stoga se može očekivati i kod neindustrijskih zajednica u prošlosti.

Specijalizacija i profesionalizacija u keramičkoj proizvodnji

Da bi se pitanje specijalizacije u keramičkoj proizvodnji moglo ispravno protumatiti, neophodno je poznavati složenost posla, o čemu je već bilo reči, i razumeti osnovnu definiciju samog pojma. Pod specijalizacijom se podrazumeva usavršavanje u nekoj struci, a specijalist je po definiciji stručnjak za neku granu nauke, umetnosti ili neki zanat (Klajn i Šipka, 2006, str. 1163). Pod zanatom se u etnografskoj literaturi najčešće podrazumeva profesionalno bavljenje nekom zanatskom veštinom, što isključuje druge, paralelne poslove, kao što je zemljoradnja kod lončarstva ručnog vitla, ili kućni poslovi i zemljoradnja u slučaju izrade *ženskih* crepulja (Tomić, 1983). Tako definisani zanati podrazumevaju veći ili manji stepen organizacije većeg broja učesnika u proizvodnom lancu, pa Din Arnold (*Dean Arnold*) u svom radu *Advantages and Disadvantages of Vertical-half Molding Technology: Implications for Production Organizations* sugerise da je kolektivno učešće, odnosno podela posla, samim tim i specijalizacija u zanatski organizovanoj proizvodnji keramike rezultat njene složene organizacije (Arnold 1999, str. 79). To je samo delimično tačno. Specijalizacija poslova i podela uloga zaista postoji i u većim manufakturama i u industriji keramike i porcelana, ali je kolektivno učešće u keramičkoj proizvodnji prisutno i u neindustrijskim zajednicama. Prema nekim autorima upravo je specijalizacija karakteristična za proizvodnju keramike u okviru domaćinstva (Kramer, 1997; str. 50; Arnold, 2000), što su pokazala i etnološka i etnoarheološka istraživanja izrade crepulja na Balkanu (Filipović, 1951; Đorđević, 2013a, 2016). U slučajevima kada su žene te koje su zadužene za izradu grnčarije, muškarci i deca učestvuju u proizvodnom procesu tako što nabavljaju sirovine, pripremaju glinu, dekorišu posude ili pomažu kod pečenja. I obrnuto, kada su muškarci glavni majstori, pomoćne poslove obavljaju žene i deca (Kramer, 1985; Đorđević i Zlatković, 2014). Posmatrano u tom smislu, kolektivno učešće je gotovo po pravilu prisutno u svim zajednicama koje se bave izradom keramike. To se jednako odnosi na izradu keramike u okviru domaćinstva, kao i na profesionalnu i poluprofesionalnu proizvodnju. Specijalizaciju upravo tako treba razlikovati od profesionalizacije koja podrazumeva pretvaranje specijalističkih znanja u profesiju (Klajn i Šipka, 2006, str. 1003).

Stiče se utisak da većina istraživača tehnologije keramike u najširem smislu pojma, onako kako ga je definisao Pfafenberger

(Pfaffenberger, 1992), nije dovoljno upoznata s prirodom materijala koji razmatra. Keramika, odnosno glina kao osnovna sirovina za proizvodnju keramike ne dozvoljava proizvoljnost i neukost. Zato proučavanje keramičke proizvodnje i njenog razvoja podrazumeva dobro poznavanje sirovine i primesa i njihovog odnosa s ostalim elementima sa kojima tokom tehnološkog procesa glinena masa stvara finalni proizvod: vodom, vazduhom i vatrom. Osnovni koraci u proizvodnji keramike su jasno određeni, ne trpe improvizaciju i zahtevaju veliko znanje i veštinu, čak i u slučaju najarhaičnijih i najrudimentarnijih tehnologija. To su znanja neophodna da bi istraživač, bilo da je reč o arheologu, antropologu ili etnoarheologu, mogao ispravno da zaključuje o procesu koji pomno posmatra, precizno beleži i tumači ga, a potom pokušava i da ga što pouzdanije rekonstruiše. Takva je, na primer, proizvodnja *ženskih crepulja* (Filipović, 1951; Đorđević, 2013a). Iako je izrada crepulja u ruralnim sredinama centralnog i istočnog Balkana posao koji se smatra redovnim poslom u okviru domaćinstva, nije svaka žena mogla da proizvede crepulju koja će biti upotrebljiva najmanje godinu dana, između dva termina određena za tu aktivnost. Na primeru balkanskih *ženskih crepulja* jasno se vidi da i van zanatske, profesionalizovane proizvodnje postoji i kolektivno učešće, i podela posla, a pre svega specijalizacija. Žene koje su se okupljale u grupe da sezonski proizvedu crepulje isključivo za svoje domaćinstvo, bile su povezane rodbinskim i komšijskim vezama, a unutar grupe je često bilo i po nekoliko pripadnica iz istog domaćinstva ili su celu grupu činile članice samo jednog domaćinstva. Mlađe i neiskusnije bile su angažovane na kopanju, prenošenju i gaženju gline, a starije i iskusnije na modelovanju crepulja, nakon podele glinene mase koju su sve nosile svojim kućama gde su ih oblikovale, sušile, kasnije upotrebljavale (Filipović, 1951; Đorđević, 2013a; Đorđević i Zlatković, 2014). Ne može se stoga prihvatiti pojednostavljeno, često ponavljano mišljenje nekih autora da su specijalizovane zanatlije isključivo muškarci, čak i u onim zajednicama u kojima se istim zanatom bave i žene, mada se u tim nastojanjima stavlja ograda na zajednice manje složene organizacije (Vuković, 2013, str. 299).

Drugi vid kolektivnog učešća u proizvodnji je samoorganizovanje ravnopravnih učesnika. I na taj način se žene okupljaju na Staroj planini pri izradi crepulja. One u grupama kopaju i donose glinu, zajednički je pripremaju i tek se potom razdvajaju da bi ih samostalno modelovale (Đorđević i Zlatković, 2014). Na sličan način funkcioniše i grnčarska proizvodnja Pueblo zajednice u Koloradu (SAD), u kojoj su pripremni poslovi kolektivni čin, dok je modelovanje individualno (Crown, 2007, str. 679). Organizovanje kolektivnog rada lončara koji rade na ručnom vitlu je ređi slučaj, mada je bio zabeležen u prošlosti, a i danas se ponegde sreće.

Kopanje gline i kalcita najčešće se obavlja kolektivno, dok su ostale faze ograničene na rad u okviru porodice, a lončari povremeno priskaču jedan drugom u pomoć, najčešće u pozajmljivanju robe za prodaju. Nekada su se često organizovane „mobe“, kada bi se kod majstora-pozivara okupili lončari i crepuljari da pomognu kod velikih narudžbina. Pozvani su donosili svoj alat tom prilikom, a pozivar je pripremao materijal. Osim toga, dešavalo se, a i danas ta praksa postoji, da se dva lončara dogovore da rade „napola“. Bilo da će jedan graditi lonce, a drugi ih završavati (Blagojević, 1974, str. 349), bilo da će ih jedan praviti, a drugi peći, što je danas slučaj sa mladim lončarima koji su ovladali zanatom i tek se osamostalili, ali još uvek nemaju uslova i mogućnosti za izgradnju sopstvenih peći. U Španiji, samostalna produkcija i zajedničko korišćenje kolektivnih peći postoji u zajednicama u kojima žene samostalno proizvode posude na ručnom vitlu (Đorđević Bogdanović, 2003).

Kolektivno učešće može se odnositi na samu izradu posude, na njeno modelovanje i dekorisanje. U tom slučaju ono se uočava na samoj posudi, pa se zato modelovanje pripisuje jednoj osobi, a dekorisanje drugoj. U samom modelovanju, odnosno dekorisanju takođe se mogu videti tragovi učešća dve osobe. Patriša Kroun (*Patricia Crown*) je etnološkim i arheološkim istraživanjima jugozapada SAD ustanovila da razlike koje je uočila na arheološkom materijalu imaju objašnjenje u savremenoj grnčarskoj praksi. Učešće više osoba u izradi keramičkih posuda može biti deo ustaljenog načina rada, u kojem je jedna osoba zadužena za modelovanje, a druga za dekoraciju. Mogu biti vezane i za obuku početnika, najčešće dece, kojima se prepušta delimično modelovanje, odnosno delimično dekorisanje posuda (Crown, 2007). Osim toga, učešće više osoba u izradi jedne posude može biti i rezultat pomoći koju mlaći grnčari pružaju još uvek aktivnimstarijima, čije ruke više nemaju neophodnu sigurnost i preciznost. Osim navedenih primera, zabeleženi su i slučajevi kada su u nedostatku vremena za ispunjenje zadatih rokova grnčarima u obradi površine i dekoraciji pomagale osobe koje nisu profesionalci, što je rezultiralo uočljivom razlikom na finalnim proizvodima (London, 1991, str. 200-201). Već je pomenut specifičan način grupnog rada zabeležen na Kritu, među putujućim grnčarima iz Trapsana. Hijerarhijski organizovani u grupe u kojima postoji stroga podela poslova, kritski putujući grnčari – *vendemarides*, veći deo godine provodili su van sela, gde su ostajali žene, deca i starci. U okviru grupe – tajfe, koja je uvek okupljala iste članove do god su bili u snazi da se ovim poslom bave, tačno se znalo ko obavlja koji deo posla od nabavke pogodne gline, do modelovanja kojim su se bavili najiskusniji (Psaropoulou i Simandirakis, 2007), po istom principu koji je sproveden u grupama žena koje su pravile crepulje na Balkanu. Globalno

posmatrano, potpuno odsustvo pomoći pri izradi keramike može se smatrati izuzetkom, jer bi odsustvo obuke mladih pripadnika zajednice ugasilo zanat. Obuka se odvijala postepeno, kroz sve faze izrade keramičkih posuda i bila je prilagođena uzrastu učenika i njihovoj veštini. Obuka je trajala srazmerno tehnološkom postupku, odnosno, njegovoj složenosti, što znači da je složeniji postupak iziskivao dužu obuku (Arnold, 2003; Arthur, 2006; Crown, 2007).

Zaključak

Tehnološki proces proizvodnje keramičkih posuda složen je proces koji zahvaljujući svojstvima sirovine koja se u tom procesu koristi podleže određenim zakonitostima. One se moraju poštovati kako bi finalni proizvod imao validnu upotrebnu vrednost. Zahvaljujući tome osnovni koraci u proizvodnom lancu dobro su poznati. U njihove specifičnosti koje variraju u zavisnosti od hemijskog sastava upotrebljene sirovine i primesa, a u vezi sa željenom funkcijom finalnog proizvoda, nije teško proniknuti fizičko-hemijskim analizama. Međutim, kako iza keramike s kojom se srećemo u arheološkom zapisu stoje pojedinci i zajednice, a ne samo tehnologija, nameću se pitanja ko su bili njeni stvaraoci i kako su funkcionisale zajednice u kojima je nastajala? Odgovore na ova pitanja, bar delimično, a u svrhu formiranja modela koji su mogli funkcionisati i u prošlosti, mogu dati etnoarheološka istraživanja koja i jesu bila osnova ovog rada koji je pokušao da ponudi neke od mogućih odgovora na pitanja ko su bili nosioci keramičke proizvodnje u zajednicama? Da li se pouzdano može utvrditi njihova rodna determinacija? Kao su bili organizovani? Da li se proizvodnja odvijala samostalno/pojedinačno ili je bila kolektivni čin? U kojoj meri je proizvodnja keramike specijalizovana i kako razlikovati specijalizaciju od profesionalizacije? Kako su se prenosila znanja?

Rodna podela rada u keramičkoj proizvodnji predstavlja jedno od važnih pitanja za razumevanje socio-kulturnih i socio-ekonomskih odnosa u zajednicama u prošlosti. Rezultati kros-kulturnih istraživanja sprovedenih u različitim zajednicama, kao i ovde prikazana etnoarheološka istraživanja, pokazali su da je reč o kompleksnom pitanju kome se treba posebno posvetiti i često vraćati. Varijacije rodne podele u okviru istog ili sličnog tehničko-tehnološkog korpusa pokazuju da nije jednostavno odrediti ko su bili nosioci znanja i umeća keramičke proizvodnje u istraživanoj zajednici u prošlosti. Ipak, pouzdano je ustanovljeno da procenat žena kao nosilaca keramičke proizvodnje progresivno opada s njenom profesionalizacijom, bez obzira na primenjene tehnike i tehnološki proces. Ta konstatacija otvara nova pitanja generealno o položaju žene u tradicionalnim društvima, bilo da

su preindustrijska ili industrijska, ali ta pitanja izlaze iz okvira ovog rada. Koliko god je teško odgovoriti na prethodno razmatrana pitanja, svim istraživanjima je nedvojbeno potvrđeno da se su se znanja i umeća prenosila, a i danas se prenose na isti način. Starije generacije mlađima prenose, intenzivnim obučavanjem koje najčešće počinje u detinjstvu, sva znanja koja su sticana dugim radom i saznanjima koja su se na njima temeljila i uvećavala. To svakoj novoj generaciji ostavlja prostor da na osnovama prethodno stečenih iskustava i eksperimentisanjem pomera granice znanja i uvodi nove prakse. Već je rečeno da je tehnologija keramike složen proces koji, bez obzira da li je reč o domaćoj radinosti ili zanatskoj proizvodnji zahteva određena znanja, što je veoma dug proces koji podrazumeva specijalizovanost. Stoga je opravdano smatrati da grnčara nespecijalista i nema. Pitanje je samo koliki je stepen njihove profesionalizacije. U tom poslu, grnčari i grnčarke najčešće ne učestvuju sami, već je uža ili šira zajednica uključena, ako ne u sve segmente procesa proizvodnje, u neke zasigurno. Najzad recimo da jednoznačnih i konačnih odgovora na pitanja koja se tiču socio-kulturnih odnosa u procesu proizvodnje keramike nema, a da će istraživači morati da temeljito pristupe izučavanju fenomena keramike da bi ga razumeli, a potom i tumačili.

Literatura

1. Alvaro Zamora, M. I. (1980). *Alfareria Popular Aragonesa*. Libros Portico.
2. Arnold, D. E. (1988). *Ceramic Theory and Cultural Process*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Arnold, D. E. (1999). Advantages and Disadvantages of Vertical-half Molding Technology: Implications for production Organization. *Pottery and People*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/261759314_Advantages_and_Disadvantages_of_Vertical-half_Molding_Technology_Implications_for_Production_Organization.
4. Arnold, P. J. III. (2000). Working Without a Net: Recent Trends in Ceramic Ethnoarchaeology. *Journal of Archaeological Research*, 8(2), 105-133.
5. Arnold, P. J. III. (2003). *Domestic ceramic production and spatial organization. A Mexican case study in ethnoarchaeology*. New Studies in Archaeology, Cambridge University Press.
6. Arthur, J. W. (2006). *Living with Pottery. Ethnoarchaeology among the Gamo of Southwest Ethiopia*. Foundations of Archaeological Inquiry, Salt Lake City: The University of Utah Press.

7. Blagojević, N. (1974). Narodna keramika u užičkom kraju. *Užički zbornik*, 3, 327-363.
8. Boneva, T. (1993). Podnicata – model na Sveta (към семантиката на вештите і специјализацијата на труда v селските опшности на Балканите). *Godišnik na Sofijskija universitet „Sv. Kliment Ohridski“*, 227-278.
9. Carlton, R. (2013). Re-evaluating the Role of Women in West Balkan Pottery-making Tradition. *Interpreting Ceramics*, 203-215.
10. Clark, G. (1995). *The Potter's Art*. Phaidon.
11. Conkey, M. W., Spector, J. D. (1984). Archaeology and the study of gender. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 7, 1-38.
12. Crown, P. L. (2007). Life Histories of Pots and Potters: Situating the Individual in Archaeology. *American Antiquity*, 72(4), 677-690.
13. Čukman Nikolić, I. (2005). *7000 godina perzijske umjetnosti*. Zagreb: Muzej Mimara.
14. David, N., Kramer, C. (2001). *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Đorđević Bogdanović, B. (2003). *Posibilidades de la Etnoarqueología en el estudio de la cerámica prehistórica*, Tesina, Facultat de Filosofia y Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona.
16. Đorđević Bogdanović, B. (2016). *Etnoarheološka istraživanja tehnologije keramike. Stidija slučaja Zlakusa*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, Beograd.
17. Đorđević, B. (2013a). Pottery Making in Zlakusa. First Ethnoarchaeological Research Project in Serbia. *Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods, Conference Proceedings, Rome, Italy, 13th-14th May 2010*, 49-52.
18. Đorđević, B. (2011). *Tri lica tradicionalne keramičke produkcije u Srbiji / Three facets of traditional pottery making in Serbia*. Beograd: Narodni muzej u Beogradu.
19. Đorđević, B. (2013b). Las tecnologías tradicionales de cerámica y sus orígenes europeos como potencial etnoarqueológico. *Actas del I congreso internacional sobre estudios cerámicos: homenaje a la dra. Mercedes Vegas: Cádiz, 1 al 5 de noviembre de 2010*, 393-423.
20. Đorđević, B. (2016). Traditional Bread-Baking Pan Making – Ethnoarchaeology and Safeguarding of Intangible Heritage. *Proceedings of the Conference The Intangible Elements of Culture in Ethnoarchaeological research*, 313-320.
21. Đorđević, B., Nikolov, G. (2013). Bread-baking Pan (*crepulja/crepna*) from Neolithic to Present in South-East Europe. The Beginning of Ethnoarchaeological Cooperation in the Region. *Ethnoarchaeology:*

- Current Research and Field Methods, Conference Proceedings, Rome, Italy, 13th–14th May 2010, 53-57.*
22. Đorđević, B., Zlatković, D. (2014). Traditional technology and its variations applied in making bread-baking pans in the Old Mountain (Serbia). *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View. Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage*. Proceedings of the First International Conference, Belgrade 2011, 32-41.
 23. Efstratiou, N. (1992). Production and distribution of a ceramic type in Highland Rhodope: an ethnoarchaeological study. *Origini. Preistoria e protostoria delle civiltà antiche XVI*, 311-327.
 24. Efstratiou, N. (2014) Ceramic ethnoarchaeological research in the Balkans: the case of the Rhodope Mountains. *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View. Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage*, 20-31.
 25. Foster, G. M. (1959). The potter's wheel: an analysis of idea and artefact in invention, *Southwestern Journal of Anthropology* 15, 99-118.
 26. González Urquijo J., Ibáñez Estévez, J. J., Zapata Peña, L., i Peña Chocarro, L. (2001). Estudio etnoarqueológico sobre la cerámica Gzaua (Marruecos). Técnica y contexto social de un artesanado arcaico. *Trabajos de prehistoria*, 58(1), 5-27.
 27. Gosselain, O. P. (2008). Thoughts and Adjustments in the Potter's Backyard. *Breaking the Lould: Challenging the Past through Pottery*, 67-79.
 28. Grbić, M. (1954). A Neolithic Statuette from Bečej in Banat. *Archaeologica Iugoslavica* I, 15-18.
 29. Hodder, I. (1981). Pottery, Production and Use: A Theoretical Discussion. *Production and Distribution: a ceramic Viewpoint*, 215-220.
 30. Joksimović, Ž. (1909). Užičke crepulje. *Srpski etnografski zbornik XIII*, 485-497.
 31. King, Ch. (1966). *Pottery, People at Work*. London and Glasgow: Blackie.
 32. Klajn, I., Šipka, M. (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
 33. Kramer, C. (1985). Ceramic ethnoarchaeology. *Annual Review of Anthropology* 14, 77-102.
 34. Kramer, C. (1997). *Pottery in Rajaasthan: ethnoarchaeology in two Indian cities*. Washington DC – London: Smithsonian Institution Press.

35. London, G. A. (1991). Standardization and variation in the work of craft specialists, *Ceramic Ethnoarchaeology*, 182-204.
36. Nangendo, S. M. (1996). Pottery Taboos and Symbolism in Bukusu Society. *Western Kenya, African Study Monographs*, 17(2), 69-84.
37. Nikolov, G., (2014). Constructive, reconstructive ethnology opportunity for a dynamic understanding of folk pottery. *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View. Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage*. Proceedings of the First International Conference, Belgrade 2011, ed.B. Đorđević, Belgrade: National Museum in Belgrade.
38. Orton C., Tyers, P., Vince, A. (1997). *La cerámica en arqueología*. Barcelona: Critica.
39. Ovčarov, D. (2010). *Hudožestvenata keramika v bŭlgarskite zemi*. Sofiã: Nacionalen muzej na bŭlgarskata kniga i poligrafia.
40. Perez Vidal (1983). *La cerámica popular española, zona Norte*. Cadernos de Olaria 1, Barcelos: Camara Municipal de Barcelos, Museu de Olaris.
41. Perucha Atienza, Rodríguez Pascua (2005). *La Alfarería de Zarzuela de Jadraque*. Guadalajara: AACHE.
42. Peruničić, B. (1936). *Prilozi proučavanju naše narodne keramike*. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
43. Pfaffenberger, B. (1992). Social Anthropology of Technology. *Annual Review of Anthropology*, 21, 491-516.
44. Phillips, P. (1971) Attribute analysis and social structure of Chassey-Cortailod-Lagozza populations. *Man*, 6(3), 341-352.
45. Psaropoulou, B. (n.d.) *Last Potters of the East Aegean*. Nauplion: Peloponnesian Folklore Foundation.
46. Psaropoulou, B., Simandirakis, N. (2007) Ψαροπούλου, Μ., Σημαντηράκης, Ν., *Θραψανό: χωριό των αγγειοπλαστών*, Αθήνα: Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Θραψανού.
47. Petrović, P. Ž. (1936). *Prilozi proučavanju naše narodne keramike*. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
48. Popović, C. Đ. (1957). Lončarstvo u Bosni i Hercegovini II, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Etnologija)*.
49. Popović, C., Đ. (1960). Neki zadaci i problemi u proučavanju narodnog lončarstva. *Etnološki pregled*, 2, Beograd.
50. Rajković, S. (1956). *Lončarstvo zapadne Hercegovine*. Mostar: Zavičajni muzej Hercegovine.
51. Radić, Z. (2016). *Tradicijsko lončarstvo ručnog kola u Erveniku*. Knin: Kninski muzej.

52. Ramos Perez, H. (1976). *La cerámica popularde Zamora*. Zamora: Ceramicas vivas.
53. Randić, M. (2014). Ethnological researches of pottery-making in Croatia, *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View* *Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage*. Proceedings of the First International Conference, Belgrade 2011, ed. B. Đorđević, Belgrade: National Museum in Belgrade, 82-91.
54. Romero, A., Cabasa S. (1999). *La tinajería tradicional en la cerámica española*. Barcelona: Ediciones CEAC.
55. Romero, A., Cabasa, S. (2009). *Tinajería tradicional española*. Barcelona: Ediciones Blume.
56. Sempere, E. (1982). *Rutas a los Alfares*, Barcelona: España-Portugal.
57. Stark, M. (2003). Current Issues in Ceramic Ethnoarchaeology, *Journal of Archaeological Research*, 11 (3), 193-242.
58. Tames, R. (2001). *Josiah Wedgwood. An Illustrated life of Josiah Wedgwood 1730-1795*. Shire: Shire Publications Ltd.
59. Tomić, P. (1983). *Grnčarstvo u Srbiji*. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
60. Vossen, R., Seseña, N., i Köpne, W. (1980). *Guia de los Alfareros de España*. Madrid.
61. Vuković, J. (2013). Ženska tehnologija: identitet neolitskih majstora-grnčara. *Etnoantropološki problemi*, 8(1), 295-316.
62. Filipović, M. (1951). *Ženska keramika kod balkanskih naroda*. Beograd: Etnografski institut.

Biljana Đorđević

**CERAMICS PROCESSING – THE ISSUE OF SPECIALIZATION
AND DIVISION OF MATERIALS RESEARCH**

Abstract

Studying ceramic production cannot be separated from studying and perceiving the circumstances in which it is performed. Beside the natural factors that have an influence on those circumstances, social factors, which also include the issues of the specialization of works and the gender and age labor division, are certainly of great importance as well. It is not a rarity that, particularly in the literature of an older date, the knowledge of the gender labor division and specialization in the ceramic production of a local community, originating from ethnological records, is uncritically ascribed to all the other environments in which certain techniques, i.e. technological processes, were used in the past. Ethnoarchaeological research studies of the ceramic technology have, however, shown that it is impossible to give simple and unambiguous answers to these questions. This paper is dedicated to finding out answers to the questions whether vessels made without a mechanical device are always produced by women, and those modelled on the potter's wheel – by men. Are there opposite cases, too, and why? Is a ceramic vessel the result of the work done by only one person or there are several of them participating in the production chain? What does it depend on and when do differences appear? The offered answers that strive to demonstrate a broader picture of ceramic production and understanding it as a phenomenon can simultaneously serve as the starting point for new research questions aimed to get us closer to the possible models of dynamics in the past when ceramic production is concerned.

Key words: ceramic technology, ethnoarchaeology, gender labor division, age labor division, knowledge transfer, specialization, professionalization.